

si *Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993, s. 11-12; Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 1994, s. 41-44, 242-244; J. Souvaget, "Les caravansérails syriens du hadj de Constantinople", *AI*, sy. 4 (1937), s. 98-121; Halil İnalıcık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü", *TTK Belleten*, sy. 46 (1948), s. 349-402; Mustafa Cezar "Türk Tarihinde Kervansaray", *TTK Bildiriler*, VIII/2 (1981), s. 932; G. Veinstein, "Les pèlerins de la Mecque à travers quelques inventaires après décès ottomans (XVIIe-XVIIIe siècles)", *Revue de l'occident musulman et de la méditerranée*, sy. 31, Aix-en-Provence 1981, s. 63-71; a.mlf., "Les pèlerins de la Mecque à travers quelques actes du Qâdî de Sarajevo (1557-1558)", *Turcica*, XXI-XXIII, Paris 1991, s. 473-494; William R. Roff, "Sanitation and Security the Imperial Powers and the Nineteenth Century Hajj", *Ar.S*, VI (1982), s. 143-160; Sanjoy Subrahmanyam, "Persians Pilgrims and Portuguese: The Travails of Masulipatnam Shipping in the Western Indian Ocean, 1590-1665", *Modern Asian Studies*, III, Cambridge 1988, s. 503-530; Feridun M. Emecen, "Hicaz'da Osmanlı Hakiyyetinin Tesisi ve Ebû Nümeys", *TED*, sy. 14 (1994), s. 87-120; M. Fuad Köprülü, "Berid", *İA*, II, 546; "Emîrülhacc", a.e., IV, 263; Mehmet İpşirli, "Cerde", *DİA*, VII, 392-393.

ABDÜLKADİR ÖZCAN

Cumhuriyet Dönemi. Cumhuriyet kurulduğunda halk iktisaden zayıf durumda olduğu için hacca gidenlerin sayısı bir hayli azdı; ayrıca tek parti döneminde dinî eğitime ve ibadetlere önem verilmesi bu hususta önemli rol oynadı. Başa gelen hükümetler iktisadî durumu ileri sürerek halkın bu konudaki isteklerini geri çevirdiler. Çok az sayıda Türk vatan-daşı, seyahatle ilgili genel hükümlerden faydalanarak ikinci bir ülke üzerinden hac ve umre ziyaretlerini gerçekleştirebildi. 1946'da çok partili demokratik sisteme geçildikten sonra Cumhuriyet Halk Partisi iktidarı ağır eleştirilere uğradı; eleştirilerin başında laikliğin eksik ve yanlış uygulanması geliyordu. Hükümetin laikliği dinsizlik olarak anladığı, anayasaya aykırı biçimde halkın inanç hürriyetini kısıtladığı, müminlerin dinî vecibeleri yerine getirmesine yardım edecek din görevlilerini yetiştiren okulları kapattığı ve hacca gitmek isteyenlere engeller çıkardığı ileri sürülüyordu. Bu eleştiriler karşısında Cumhuriyet Halk Partisi, iç tüzüğü ile programında bazı değişiklikler yapmak zorunda kaldı ve halka yaklaşmak için bir dizi programı yürürlüğe koydu; bir taraftan din eğitimi veren okullar açılırken bir taraftan da hacca gidiş serbest bırakıldı (*İA*, XII/2, s. 403).

Halkta büyük sevinç uyandıran toplu halde hacca gitme izni ilk defa 1947'de çıktı; ancak herhangi bir organizasyon

yoktu. O yıllarda Hicaz'a gitmek için üç yol bulunuyordu. Birincisi Suriye-Filistin-Ürdün yolu idi. Fakat I. Dünya Savaşı sırasında tahrip olan Hicaz demiryolu henüz tamir edilmediği için kamyonlarla çö-lü aşmaya çalışanlar büyük güçlüklerle karşılaşlıyordu. Ayrıca bölgenin yabancı işgalinde bulunması ve Filistin'de yahudilerle Araplar arasında çıkan olaylar bu yolun güvenliğini tehdit ediyordu. İkincisi, Süveyş Kanalı'ndan geçerek Cidde'ye giden deniz yolu idi ve hem emin hem ucuz olduğu gibi aynı zamanda sadece on gün sürüyordu. Üçüncüsü ise hava yolu-ydu. Uçaklar Lübnan veya Ürdün'de ikmal yapmak suretiyle Cidde'ye ulaşabiliyordu (Dönmez, I/4, s. 64). Yıllar süren yaksaktan sonra binlerce müslüman değişik yollardan hacca gitti. Ancak devletin ne gidişlerde ne de hac sırasında hiçbir düzenlemede bulunmaması büyük sıkıntılara sebep oldu. Dönüş yolculuğundan sonra gazetelere intikal eden haberlere göre Türkiye'nin Cidde konsolosu hacılarla ilgilenmemiş ve onları pasaport kontrolü için uzun süre bekletmişti. Ayrıca kolera salgını dolayısıyla karantinaya alınan hac-cıları günlerini doldurdıkları halde birkaç gün daha alıkoymuş ve kendisine yapılan müraacaatları da Türkler'e konuşamayacağını bildiren geri çevirmişti (Tunca, I/15, s. 237). Hicaz'a hacı gönderen bütün ülkeler, birtakım düzenlemelerle vatandaşlarının huzur ve güvenini sağladığı halde bunu yapmayan tek devlet Türkiye idi (Öz, I/2, s. 17). Hacıların gümrük kapılarında ve Hicaz'da gördükleri kötü muameleler karşısında hükümetin ilgisiz kalması muhalefetin büyük tepkisine yol açtı. Basında tenkitler yapıldı ve suçluların cezalandırılması istendi. Hükümet herhangi bir kovuşturmada bulunmadığı gibi ertesi yıl da döviz yokluğunu ileri sürerek hacca gidişi yeniden yasakladı; fakat muhalefetin baskıları sonucunda 1949'dan itibaren tekrar serbest bırakmak zorunda kaldı. Aynı yıl bazı gazetelerin hacca muhabir göndermeleri büyük olay yarattı. *Yeni Sabah* adına Murat Sertoğlu'nun, *Hürriyet* adına Hikmet Feridun Es'in ve *Vatan* adına Sinan Korle'nin hacca gitmesi halk tarafından iyi karşılandığı halde Cumhuriyet Halk Partisi'ni tutan bazı gazeteler tarafından dini istismar olarak değerlendirildi (Eşref Edib, III/61, s. 181).

14 Mayıs 1950'de yapılan seçimleri Demokrat Parti'nin kazanmasından sonra dinî inanç ve ibadetler konusuna tam bir serbestlik getirildi. Öte yandan halkın eko-

nomik gücünde de gelişme kaydedildiğinden hac ve umre ibadetini yerine getirmek isteyenlerin sayısı arttı. Bunun üzerine vatandaşların isteklerine cevap verebilecek şekilde hacca ilgili birtakım düzenlemeler yapıldı. Bakanlar kurulu hacca gidecek kişilere yolculukları sırasında yardım etmek amacıyla, esasları ilgili bakanlıkların temsilcilerinden oluşturulmuş bir komisyon tarafından belirlenen 6 Nisan 1953 tarih ve 4/531 sayılı kararnâme-yi yayımladı. "Hac Maksadıyla Suudi Arabistan'a Gidecek Olanların Seyahatlerine Müteallik Esaslar" başlığını taşıyan bu kararnâme beş bölüm ve yirmi üç maddeden oluşuyordu. Birinci bölüm, hacıların istirahatlerinin temini için ilgili kuruluşların iş birliği yapması, ikinci bölüm pasaport işlemleri, üçüncü bölüm seyahatin hangi vasıtalarla gerçekleştirileceği, dördüncü bölüm vefat edenlerle ve beşinci bölüm sağlık işleriyle ilgili hükümleri içeriyordu (*Resmi Gazete*, sy. 8441, 25 Haziran 1953). Hacca ilgili bu ilk kararnâme, 11 Haziran 1955 tarih ve 4/5269 sayılı kararnâmeyle yürürlükten kaldırıldı ve yerine "Hac Maksadıyla Suudi Arabistan'a Gidecek Olanların Seyahatlerine Müteallik Yönetmelik" konuldu (*Resmi Gazete*, sy. 9162, 16 Haziran 1955). Yönetmelikte gidiş dönüşlerin sadece deniz ve hava yoluyla yapılacağı, karayolunun kapalı olduğu ifade ediliyor, diğer hususlar aynen korunuyordu. Sekiz yıl yürürlükte kalan bu yönetmelik de 23 Şubat 1963 tarih ve 6/1485 sayılı kararla iptal edildi ve yerine getirilen yeni yönetmelikle karayolu serbest bırakıldı (*Resmi Gazete*, sy. 11.361, 21 Mart 1963). Daha sonra 8 Ocak 1968 tarih ve 6/9347 sayılı kararla bazı maddeleri değiştirilerek İçişleri, Dışişleri, Maliye, Bayındırlık, Sağlık, Gümrük, Ulaştırma, Turizm, Köyşileri bakanlıkları ve ilgili Devlet bakanlığı ile Kızılay'ın iş birliği yapmaları hükme bağlandı. 8 Eylül 1974 tarihinde ise 7/8984 sayılı kararlarla yönetmelikte yeni bir düzenleme yapılarak Hac Komisyonu'na Diyanet İşleri Başkanlığı da dahil edildi ve arkasından İçişleri, Dışişleri, Sağlık bakanlıklarıyla Diyanet İşleri Başkanlığı ve Kızılay temsilcilerinden oluşan bir Dâimî Hac Komitesi oluşturuldu (*Resmi Gazete*, sy. 15.051, 3 Kasım 1974).

Hac yolculukları 1950-1979 yılları arasında yukarıda belirtilen yönetmeliklerle, İçişleri Bakanlığının koordinatörlüğünde ve ilgili kuruluşların iş birliği içerisinde yürütüldü. Fakat başvuru sahiplerinin pasaport, sağlık raporu, döviz ve

vize alma işlemleri için günlerce daire kapılarında beklemek zorunda kalmaları şikâyetlere sebep oluyordu. Öte yandan hacı adayları gidiş ve dönüşlerinde özel seyahat acentelerinin insafına terk edilmişti ve şirketler arasındaki rekabetten büyük zarar görüyorlardı. Bu arada kendilerine hac ibadetiyle ilgisi bulunmayan yerler ziyaret ettiriliyor, kiralar pahalı olduğundan Mekke'de ev tutulmuyor, hastaların tedavisi için tedbir alınmıyor ve kaybolanlarla ilgilenilmiyordu; en önemlisi de din rehberi verilmiyor, bu yüzden ziyaret tavafı gibi farzları dahi yerine getirmeden yurda dönenler oluyordu. Hac ve umre düzenlemelerindeki bu aksaklıkları tesbit eden Diyanet İşleri Başkanlığı, 1977 yılından itibaren Türkiye Diyanet Vakfı'nın da katkısıyla hac organizasyonlarına başladı. İlk iki deneme, çözümün böyle bir rekabet ortamında gerçekleştirilemeyeceğini ortaya koydu. Bunun üzerine Bakanlar Kurulu, 26 Nisan 1979 tarih ve 7/17.439 sayılı kararla organizasyonun tamamını Diyanet İşleri Başkanlığı'na verdi. Başkanlık bu görevi, 26 Haziran 1965 tarih ve 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki Kanun'un birinci maddesine göre yapacaktı (*Resmî Gazete*, sy. 16.635, 12 Mayıs 1979). Bu karara dayanılarak çıkarılan yönetmelik yürürlüğe konuldu (*Resmî Gazete*, sy. 16.650, 29 Mayıs 1979). Böylece hac işleri, 1979'dan 1988'e kadar Türkiye Diyanet Vakfı'nın iş birliğiyle Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütüldü. Devlet bakanı ve başbakan yardımcısının denetiminde Diyanet İşleri başkanı, İçişleri, Maliye, Sağlık, Gümrük, Ulaştırma ve Turizm bakanlıklarının müsteşarları ile Dışişleri Bakanlığı ve Kızılay temsilcilerinden oluşan Hac Komisyonu'nun başkanlığına, 12 Haziran 1980 tarih ve 8/1024 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile Diyanet İşleri başkanı getirildi (*Resmî Gazete*, sy. 17.018, 15 Haziran 1980). Hac Komisyonu, hac ve umre yapacaklar için her türlü sağlık ve güvenlik önlemlerini almak ve uygulamakla yükümlü idi. 1979-1988 yılları arasında bütün işlemler hacı adayları adına tek elden ve müftülüklerdeki hac ve umre bürolarınca yürütüldü. Gümrük giriş çıkışları ve hac sırasındaki konaklama ve sağlık meseleleri yine aynı kurum tarafından çözümlendi. Hacı adaylarının tek tip kıyafet giymeleri ve kurbanlarının da İslâm Kalkınma Bankası mezbahalarında kestirilerek açık çeken müslüman ülkelere gönderilmesi sağlandı.

İlgili mevzuatta topluca hacca gitme olayının seyahat olarak tanımlanması ve buna dayanan seyahat acentelerinin hükümet nezdindeki girişimleri, zamanın hükümetinin de serbest rekabeti destekleyen tutumu 1988 yılında hac organizasyonunu yeniden gündeme getirdi. Bakanlar Kurulu, 16 Kasım 1988 tarih ve 88/13.495 sayılı kararla Hac Komisyonu'nun uygun göreceği "A" grubu seyahat acentelerinin de hac seyahati düzenlemesine izin verdi (*Resmî Gazete*, sy. 20.026, 21 Aralık 1988). Fakat bu ikili uygulama ortaya çeşitli problemlerin çıkmasına yol açtı ve özellikle Hac Komisyonu'nun birliğini bozarak Diyanet İşleri

Başkanlığı ile Turizm ve Tanıtma Bakanlığı'nı karşı karşıya getirdi. Hac seyahati düzenleyen şirketlerin denetiminin Diyanet İşleri Başkanlığı'na verilmesine karşı çıkan Turizm ve Tanıtma Bakanlığı yetkilileri, bu görevin 1618 sayılı seyahat acenteleri kanununa göre kendilerine ait olduğunu, Diyanet İşleri Başkanlığı ise bu seyahatin bir ibadet niteliği taşıdığını ve bu görevin 633 sayılı kanuna göre kendilerine verildiğini savunuyordu. Bu tartışmalarla, Diyanet İşleri Başkanlığı ve onunla iş birliği içinde bulunan Türkiye Diyanet Vakfı yıpratılmaya çalışıldı. Ancak sonuçta Turizm ve Tanıtma Bakanlığı devreden çıktı ve hac-umre organizasyonu

Suudi Arabistan Hac Araştırmaları Merkezi kayıtlarına göre 1965-1995 yılları arasında kara, deniz ve hava yoluyla hacca gidenlerin sayısını gösteren tablo

YILLAR	Kara	Deniz	Hava	TOPLAM
1384 /1965	68.387	131.815	83.117	283.319
1385 /1966	101.732	101.406	90.980	294.118
1386 /1967	.....	.....	.....	.....
1387 /1968	115.339	83.984	119.184	318.507
1388 /1969	150.792	94.248	129.744	374.784
1389 /1970	170.331	90.992	144.972	406.295
1390 /1971	138.060	84.547	208.663	431.270
1391 /1972	141.658	99.022	238.659	479.339
1392 /1973	179.517	137.187	328.478	645.182
1393 /1973	120.235	130.567	356.953	607.755
1394 /1974	277.748	177.390	463.639	918.777
1395 /1975	284.960	113.374	496.239	894.573
1396 /1976	263.383	80.906	374.751	719.040
1397 /1977	214.206	63.663	461.450	739.319
1398 /1978	255.637	68.791	505.808	830.236
1399 /1979	282.177	66.648	513.695	862.520
1400 /1980	190.048	50.552	572.292	812.892
1401 /1981	173.476	56.668	649.224	879.368
1402 /1982	174.395	55.735	623.425	853.555
1403 /1983	218.538	61.371	724.002	1.003.911
1404 /1984	168.520	52.928	698.223	919.671
1405 /1985	157.658	48.800	645.303	851.761
1406 /1986	157.951	41.380	657.387	856.718
1407 /1987	224.515	41.585	694.286	960.386
1408 /1988	204.348	42.452	515.955	762.755
1409 /1989	195.950	43.948	534.662	774.560
1410 /1990	181.382	43.971	601.883	827.236
1411 /1991	70.403	39.945	609.754	720.102
1412 /1992	154.488	50.004	806.945	1.011.437
1413 /1993	131.779	52.003	809.031	992.813
1414 /1994	118.201	40.060	837.350	995.611
1415 /1995	97.670	31.015	912.518	1.041.203

nu halen yürürlükte olan 26 Nisan 1979 tarih, 7/17.439 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ve bu karara ek olarak yayımlanan yönetmelikler çerçevesinde Diyanet İşleri Başkanlığı'nın uhdesinde kaldı. Bugün hac ve umre ziyaretleri Diyanet İşleri Başkanlığı ile, onun denetim ve gözetimi altında bakanlıklar arası Hac Komisyonu'nun uygun gördüğü "A" grubu seyahat acenteleri tarafından düzenlenmektedir ve bunların dışında hiçbir kişi veya kuruluş hac ve umre seyahati düzenleme yetkisine sahip değildir.

Suudi Arabistan'ın 1987'de Amman'da İslâm Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı'nda kabul ettirdiği bir karara göre Hac'da kota uygulaması başlatılmıştır. Halen Türkiye'nin kotası nüfusuna oranla 60.000'dir ve müracaatlar bu sayı dahilinde kabul edilmekte, Hac Komisyonu tarafından Diyanet İşleri Başkanlığı ile "A" grubu seyahat acenteleri arasında paylaşılmaktadır. 1979'dan itibaren deniz yoluyla hac ve umre seferleri kaldırılmış, bir engel bulunmamakla birlikte son yıllarda karayolu da terkedilerek havayoluuna ağırlık verilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ali Ulvi Dönmez, "Hac İçin Bilinmesi Elzem Bilgiler", *SR*, 1/4 (1948), s. 64; Ömer Tunca, "Hac Yasaklanabilir mi?", *a.e.*, 1/15 (1948), s. 237; Eşref Edib, "Hacca Giden Türk Gazetecileri", *a.e.*, III/61 (1949), s. 181; Talat Vasfi Öz, "Hac Hatıraları", *İslâm'ın Nuru*, 1/2, İstanbul 1951, s. 17; 1/6 (1951), s. 17; *Resmî Gazete*, sy. 8441, 25 Haziran 1953; sy. 9162, 16 Haziran 1955; sy. 11.361, 21 Mart 1963; sy. 15.051, 3 Kasım 1974; sy. 16.635, 12 Mayıs 1979; sy. 16.650, 29 Mayıs 1979; sy. 17.018, 15 Haziran 1980; sy. 20.026, 21 Aralık 1988; Kemal Karpat, "Türkler (Cumhuriyet Devri)", *İA*, XII/2, s. 403-404.

KEMAL GÜRAN

Literatür. Kur'ân-ı Kerim'de İslâm'ın dört temel ibadetinden namaz, oruç ve zekâtın mücmel ifadelerle ve ana hatlarıyla söz edilmesine karşılık haccın daha ayrıntılı şekilde anlatıldığı ve muhtelif âyetlerde hikmeti, ihtiva ettiği alt ibadetlerin ifa şekli, hac yasakları, haccın cereyan ettiği mekânların tarihçesiyle ilgili önemli bilgi ve hükümlerin yer aldığı görülür (bk. el-Bakara 2/125-128, 158, 189, 196-203, 217; Âl-i İmrân 3/96-97; el-Mâide 5/1-2, 95-97; et-Tevbe 9/1-3, 19; el-Hac 22/25-37; el-Fetiḥ 48/25-27). Aynı şekilde tefsir kitaplarında bu âyetlerin açıklanması münasebetiyle haccın tarihçesi, ifa şekli ve bu ibadetin yapıldığı mekân ve bölgeler hakkında ayrıntılı bilgi verilir. Ancak yerine

getirilmesi geniş bir zaman dilimini kapsayan ve içinde birçok ibadeti ve davranış biçimini barındıran hac asıl Hz. Peygamber'in uygulaması ve hadisleriyle belirginleşmiş, hadis mecmualarında genelde "Kitâbü'l-Hac" veya "Kitâbü'l-Menâsik", kısmen de "el-Ümre", "el-Muḥşar", "Cezâ'ü's-Şayd" gibi başlıklar altında toplanan hadisler, haccın fikhî hükümlerinin yanı sıra hac literatürünün de ana malzemesini oluşturmuştur.

Hacla ilgili fikhî hükümler fikh (fırû) kitaplarının ibadetler bölümünde namaz, oruç ve zekâtın sonra dördüncü sırada ele alınmış ve Zeyd b. Ali'nin *Mecmû'u*, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Câmi'u's-Şağîr*, *el-Câmi'u'l-kebir*, *el-Ḥucce*, İmam Şâfi'nin *el-Üm* gibi ilk dönem fikh eserleriyle başlayan bu gelenek daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Ancak ilk eserlerde konuların meseleci bir tarzda incelenmesine karşılık fikh mezheplerinin doktrinlerinin gelişmesine paralel olarak ileriki dönemlerde daha sistematik şekilde ve mezhep disiplini içinde incelendiği görülür.

Siyer kitapları, Hz. Peygamber'in hayatının çeşitli safhalarında Kâbe ve Kâbe'deki uygulamalara dair mâlumat verirse de hacla ilgili bilgiler daha çok Vedâ haccı ile bundan önce Hz. Ebû Bekir'in başkanlığında yapılan hac münasebetiyle kaydedilir. Vedâ haccına dair özellikle İbn Kesîr *es-Sîretü'n-nebevîyye*'de, İbn Kayyim *el-Cevziyye Zâdü'l-me'âd*'da ve Şâmî *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd*'da etraflı bilgi vermişlerdir. Tarih kitaplarında Mekke ve yöresi anlatılırken bu arada hac uygulamaları, hacıların güvenliği için alınan tedbirler, yapılan düzenlemeler hakkında mâlumat verilir. Müstakil olarak haccı veya hac ibadetinin herhangi bir yönünü ve hac mekânlarını ele alan eserlerin sayısı da oldukça fazladır.

Hz. Peygamber'in hicretin 10. (632) yılında ashabıyla birlikte yapmış olduğu hac (bk. VEDÂ HACCI), başka açılardan olduğu kadar ümmetin bu ibadeti öğrenmesi ve ifa etmesi yönüyle de model teşkil ettiği için ayrı bir önem taşımış ve Resûl-i Ekrem'in bu haccını konu alan müstakil eserler yazılmıştır. Bunlar arasında İbn Hazm'ın (Beirut 1966), Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr'in (nşr. Mustafa Abdülvâhid, Beirut 1986) ve Kandehevî'nin (Beirut 1971) *Ḥaccetü'l-vedâ'* adlı eserleriyle Nâsirüddin el-Elbânî'nin *Ḥaccetü'n-nebî kemâ revâhâ 'anhü Câbir (r.a.)* (Beirut 1403/1983, 6. bs.) adlı kitabı sayılabilir.

Hacla ilgili literatürün önemli bir bölümünü, haccın fikhî hükümlerini haccın âdâb, erkân ve hikmeti, tarihçesi ve hac mekânlarının fazileti de dahil birçok yönüyle ele alan, çoğu belli bir fikh mezhebi disiplini içinde yazılmış eserler teşkil eder. Bunlar arasında, klasik dönem fakihlerinden İzzeddin İbn Abdüsselâm'ın *Kitâbü'l-Muḥtaşar fi menâsiki'l-hac* (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1800), Nevevî'nin *el-İzâh fi menâsiki'l-hac* (Kahire 1282; Mekke 1316; Beirut 1994) ve *Kitâbü'l-İcâz fi'l-menâsik* (nşr. Hüseyin İsmâil, Beirut 1989), Takyyüddin İbn Teymiyye'nin *Menâsiki'l-hac* (*Mecmû'atü'r-resâ'ili'l-kübrâ* içinde, Kahire 1323), İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *Menâsiki'l-hac ve'l-umre* (nşr. M. Hüseyin Affî, Riyad 1400/1980), İzzeddin İbn Cemâ'nın *Hidâyetü's-sâlik ilâ mezâhibi'l-erba'a fi'l-menâsik* (nşr. Nûreddin İtr, I-III, Beirut 1994), Burhâneddin İbn Ferhûn'un *İrşâdü's-sâlik ilâ ef'âli'l-menâsik* (nşr. Muhammed Ebû'l-Efcân, I-II, Kartaç 1989) adlı eserleri sayılabilir. İbn Cemâ'nın eseri, dört Sünnî fikh mezhebinin muteber kaynaklarına göre mukayeseli olarak kaleme alınması, İbn Ferhûn'un eseri Mâlikî fikh içinde yer alan görüşler arasında tercih ve tenkit bulunması, ayrıca hac ibadetiyle ilgili dönemdeki bid'atlara, örf ve âdetlere temas etmesi, Ali el-Kâfî'nin de Rahmetullah es-Sindî'nin *Lübâbü'l-menâsiki*'ne yazdığı *el-Meslekü'l-müteḳassîḫ fi'l-menseki'l-müteḳassîḫ* adlı şerhi (Bulak 1288; Kahire 1303, 1319; Mekke 1319; Beirut, ts.) Hanefî mezhebi içinde çok itibar görmesiyle dikkat çekerler. Fikhî ahkâm ağırlıklı olarak hac konusunu ele alan, bir kısmı önceki dönemlerde yazılmış kitapların şerh ve hâşiyesi, bir kısmı aynı zamanda döneminde hac konusunda el kitabı mahiyetinde olan ve sayıları yüzleri bulan eserler arasında da şunlar sayılabilir: Muhammed b. Mükerrrem el-Kirmânî, *Kitâbü'l-Mesâlik fi'l-menâsik* (Millet Ktp., Fezullah Efendi, nr. 698; Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 610, Se-rez, nr. 779; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 819); Şehâbeddin Fazlullah b. Hasan et-Türîbiştî, *Maṭlabü'n-nâsik fi 'ilmi'l-menâsik* (Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 389); İbn Balabân, *'Umdetü's-sâlik fi'l-menâsik* (Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 133); İbn Acâ, *'Umdetü'n-nâsik fi'l-menâsik* (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1333); Abdurrahman-ı Câmi, *Kitâb-ı Menâsik-i Hac* (*Risâle der Menâsikü'l-hac*)